

ДОПРИНОС МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ РАЗВОЈУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ МЕДИЦИНЕ

Слободанка Илић-Тасић¹, Драган Раванић^{2,3},
Михаило Пантовић³

¹ Клиника за дечје интерне болести Клинички центар Ниш

² Психијатријска клиника, Клинички центар „Крагујевац“

³ Медицински факултет, Универзитет у Крагујевцу

Сажетак

Повољни услови за развој средњовековне медицине везани су за долазак династије Немањића на престо српске средњовековне државе, односно за Стефана Немању, а касније за живот и дело његовог сина принца Растка Немањића – Светог Саву. Студеница је процветала када је Немањин мезимац архимандрит Сава постао њен игуман. Свети Сава је добро познавао околности у којима је расла млада српска држава. У свом избору одлучио се за источно хришћанство на чијим ће се основама углавном темељити и целокупна српска култура. Оснивач наше научне медицине био је Свети Сава, творац српске средњовековне културе, оснивач првих српских болница, преводилац и писац наших најстаријих списа научне медицине (прописа – типика за уређење болница), законодавац и борац против надрилекарства. Изградњу манастирских болница наставили су бројни владари из династије Немањића (краљ Милутин, краљ Стефан Урош III Дечански, цар Душан), касније кнез Лазар Хребељеновић и његов син деспот Стефан Лазаревић.

Српска средњовековна медицина и фармација су биле предмет бројних истраживања. Завидан ниво здравствене културе и социјалне бриге о болесним и изнемоглим људима српске средњовековне државе био је далеко испред свога времена. О условима који су то омогућили није много писано. Ово истраживање вршено је на основу објављених историјских извора и релевантне литературе.

Циљ рада је да се укаже на услове који су омогућили оснивање првих српских болница, развој научне медицине и духовне културе у српским средњовековним земљама.

Кључне речи: манастир Студеница, средњовековна медицина, болнице, српске земље

Увод

Обимно поље делатности великог жупана Стефана Немање је под-разумевало: стварање стабилне независне државе („ујединитељ српских земаља“) уз значајну и мудру политичку активност (вазал византијском цару Манојлу I Комнину; учешће у великим савезима против Византије), градњу задужбина, одбрану православља, оснивање прве српске болнице изван граница српске државе у манастиру Хиландару, социјалну бригу о људима и неговање писане делатности [1].

Свети Сава (око 1175–1236) је на својим путовањима у Никеју походио византијске царе Теодора I Ласкариса и Јована III Ватца, и од њих је био богато дариван. Од цара Теодора I Ласкариса је добио богате дарове и много злата [2]. И Цар Јован III Дука Ватц му је на растанку дао „много злата“ [2]. То је учинила и његова супруга, царица Ирина Ласкарис („богољубива царица“), која је познавала Светог Саву из времена када је походио њеног оца, цара Теодора I Ласкариса. Познавајући њихово искрено пријатељство, „... даде му превелике дарове и врло много злата, као што пре беше видеала оца свога“, нешто њему лично, али и за помоћ монасима који живе на Светој Гори [2,3]. То је, можда, могло бити од пресудног значаја за настанак болнице у манастиру Хиландару и манастиру Студеници (са одељењем за лечење оболелих од епилепсије) [4].

Циљ рада

Циљ рада је да се укаже на услове који су омогућили оснивање првих српских болница, развој научне медицине и духовне културе у средњовековним српским земљама.

Избор места за градњу манастира

Оснивач манастира Студеница је велики жупан Стефан Немања. Прва фаза градње манастира обављена је у периоду од 1183. до 1196. године. „Овај наш свети манастир, као што знате, било је ово место као пусто ловиште зверова. Када је дошао у лов господин наш и самодржац, Стефан Немања, који је царевао свом српском земљом, и кад је он ловио овде, изволи му се да овде, у овом пустом месту, сагради овај манастир на покој и умножење чина усамљеника.“ [5]

Манастир је посвећен Успењу пресвете Богородице. У доградњи су касније учествовали Немањини синови Вукан, Стефан и Сава, а још касније и краљ Милутин изградњом цркве св. Јоакима и Ане 1314. године.

Значај манастира Студенице

Посебно је важно истаћи важну улогу овог манастира, у време његовог настанка, на пољу духовности и писане делатности. Манастир Студеница је уживао највеће поштовање међу свим манастирима и црквама тога доба. У високом звању архимандрита Свети Сава је управљао Студеницом од 1215. године. Она је у том периоду постала црквени центар Србије, где је постављен темељ будуће самосталне српске Цркве. Српска православна црква је добила аутокефалност од стране Никејског царства 14. септембра 1219. године у Никеји. Свети Сава је био први српски архиепископ. У манастиру је негована и писана делатност. Свети Сава је у Студеници написао прву биографију Св. Симеона 1208. године и Студенички типик [5]. Негована је и преводилачка делатност. Свети Сава је преводио дела Хипократа, Дискорида, Авицене и других великана медицине из претходних периода (нарочито из доба антике). Тако је временом у манастиру настала богата библиотека. Због овакве делатности овај манастир је имао важан просветни и политички значај – повезаност са православним Истоком, Цариградом, Светом Гором, приморјем и другим српским крајевима: Босном, Далмацијом, Влашком, па и Русијом. Под Савиним старатељством Студеница је постала политички, културни и духовни центар средњовековне Србије.

Студеница је процветала када је Немањин мезимац архимандрит Сава постао њен игуман [6]. Исти овај аутор цитира Николаја Жичког: „Народ је из свих крајева државе хрлио у Студеницу...” [6].

Манастирска болница у Студеници

Оснивање болнице у манастиру Студеници везано је за долазак Светог Саве у Србију. Болница је основана 1208. или 1209. године, када је био написан и Студенички типик (1208. до 1216. године). То је била прва болница основана на територији српске средњовековне државе [7], урађена по угледу на хиландарску болницу. Разлика је била само у томе што су се у студеничкој болници лечили само монаси оболели од акутних обољења [7,8,9,10].

Типик манастира Студенице у глави 40 садржи обавештења о манастирској болници, која се налазила у склопу манастирских зграда, а за коју су према одредбама овог типика били предвиђени посебни услови, начин постављања лежаја за болеснике и одређивање болничара. Монасима се препоручивало да у својим прохтевима буду скромни. Кућни ред болнице је предвиђао и употребу мангала од бакра који би требало да загрева просторије, али и за припремање лекова, и друге дужности болничара. Медицинско знање, односно упућеност у лечење болничара (лекара–емпирика) студеничке и хиландарске болнице, није

се много разликовало од знања на западу и у Византији. Од медицинских списа насталих у манастиру Студеници остао је само један који носи наслов „Дамаскина Јована о човеку, и шта је човек“ [8].

Студеничка болница је имала 12 лежајева. У случају повећања броја оболелих број болничара и кревета се по потреби повећавао [7,8]. На основу Студеничког типика може се закључити да се болница налазила у оквиру манастирске целине. Истраживањима проведеним у манастиру Студеници није одређена тачна локација прве, у изворима документоване, болнице основане на територији српске средњовековне државе. Археолошким ископавањима ништа није идентификовано као садржај или инвентар болнице [11]. Не постоје подаци о томе када је престала да постоји наша прва манастирска болница; са њеним постојањем и писаним регулисањем њеног постојања званично је започела здравствена култура у српском народу и држави.

Допринос Светог Саве развоју српске средњовековне медицине

Српска средњовековна медицина и фармација биле су предмет бројних истраживања [7–16]. Завидан ниво здравствене културе и социјалне бриге о болесним и изнемоглим људима српске средњовековне државе био је испред свога времена. Али о условима који су то омогућили није много писано [1,6,13]. Свети Сава је добро познавао околности у којима је расла млада српска држава. У свом избору одлучио се за источно хришћанство на чијим ће се основама углавном темељити и целокупна српска култура. Оснивач наше научне медицине био је Свети Сава, творац српске средњовековне културе, оснивач првих српских болница, преводилац и писац наших најстаријих списа научне медицине (прописа / типика за уређење болница), законодавац и борац против надрилекарства. Путовања светог Саве су имала медико–фармаколошки карактер [13]. Са својих путовања Сава је доносио не само мошти светаца и чудотвораца, већ и различите егзотичне лекове далеких земаља (камфор, алоју, стиракс...); из Египта је донео семенке лековитих биљака, које су касније гајене око манастира.

Појава епилепсије код неких византијских владара је делом утицала на развој историјских догађаја. Јован III Ватац и његов син Теодор II Ласкарис боловали су од епилепсије [17]. Цар Јован (III Дука) Ватац (владао 1222–1254. године) и његов син Теодор II Ласкарис (владао 1254–1258. године) боловали су од епилепсије. Свети Сава је на својим путовањима у Никеју походио царева Теодора I Ласкариса (владао 1204–1222. године) и Јована III Ватца, када је од њих био богато дариван, што је могло бити од пресудног значаја за настанак болнице у манастиру Хиландару и манастиру Студеници (са одељењем за лечење оболелих од епилепсије). Према досадашњим истраживањима, ова посебна одељења (за лечење

эпилепсије) могу се сматрати најстаријим установама за лечење те болести и у Европи [4,15]. Самостанске болнице на Западу служиле су првенствено као азили за сиромашне и болесне од хроничних неизлечивих болести [18].

Болница у манастиру св. Прохора Пчињског

Царском повељом из 1020. године о територији Охридске патријаршије (сада архиепископије) помиње се и Козјак, планина у чијем подножју се налази манастир св. Прохор Пчињски. У манастиру се, према усменом предању, и данас чува легенда о св. Прохору Пчињском [19]. Византијски војсковођа, регент Роман IV Диоген (1068–1071. године) је за време лова у области Козјака, сусрео видовитог пустињака, Прохора, који му је рекао да оде у Цариград где ће бити постављен за цара, што се и догодило. Пустињак се поново јавио цару у сну. Пошто цар накнадно није успео да га пронађе, на месту њиховог сусрета подигао је храм посвећен великомученику Георгију. Према наводима Стефана Првовенчаног, Стефан Немања је у периоду од 1180. до 1190. године освојио област Врања [20]. Организацијом цркве 1220. године, коју је спровео Свети Сава, овај манастир остаје у саставу српске државе. Од тог времена манастир Св. Прохора Пчињског је служио као манастирско лечилиште – болница (лазарома) и школа. О образовању лекара и школи бринули су се монаси са Хиландара. О овој болници није много писано. Над мироточивим моштима св. Прохора догодила су се бројна чудесна исцељења [19].

Изградњу манастирских болница наставили су бројни владари из династије Немањића [7,9,10,11]. Болницу манастира Светог Георгија у Дабру саградио је краљ Милутин (1282–1321) (као и српску болницу у Цариграду). Болницу манастира Дечани, саградио је краљ Стефан Урош III Немањић Дечански (1321–1331). Болницу у манастиру св. Архангела код Призрена саградио је цар Душан (1331–1355). Болницу манастира Раваница саградио је кнез Лазар Хребељановић (1372–1389). Странопријемницу за болне у Београду и Болницу манастира Манасије саградио је деспот Стефан Лазаревић (кнез 1392/3–1402, деспот 1402–1427. године) [4]. Најстарије српске болнице основао је Свети Сава у манастиру Хиландару (1191–1200) и Студеници (1207–1216) [7,9,18]. Ове болнице биле су изграђене и уређене као византијске болнице у Цариграду, које је Свети Сава добро познавао, а био је упућен и у терапијске вредности појединих лекова које је користила медицина тога доба [6,9,13].

Начин лечења неуропсихијатријских обољења, који је био распрострањен у Византији, доспео је и код Срба. Сви видови лечења, у суштини, воде порекло од античке медицине, односно лечења у Ескулаповим храмовима, која је обухватала духовну медицину, научну медицину тога времена, повољне климатске услове [21] и хируршке методе (нпр. трепан-

нацију лобање) [22]. Досадашња истраживања су показала да је у српским средњовековним манастирским болницама примењивана научна медицина Истока и Запада, али и позитиван византијски утицај у ширем смислу (који обухвата позитивне утицаје античке културе и духовне медицине). Српска средњовековна медицина није заостајала иза тадашње европске научне медицине, али је предњачила садржајем позитивних примеса античке медицине [4].

У манастирским болницама коришћене су методе научне медицине тога доба и духовна (верска) медицина [4,9,16]. У терапијске сврхе је коришћено лековито биље које је гајено око манастира.

Археолошка истраживања остатака болнице поред манастира Светог Георгија у Дабру потврдила су примену хируршких метода у српској средњовековној медицини. Пронађена је трепанирана лобања покојника сахрањеног поред овог манастира, али за сада није потврђено да ли је оперативни захват извршен унутар манастирске болнице. Трепанација је најстарија оперативна метода у Европи, која је почела да се изводи још у касном неолиту, да би се из главе истерао демон који је код оболелих изазивао главобољу, меланхолију и епилепсију [11].

Социјална брига о људима

Владари и свештенство су били дужни да се старају о сиротињи [23]. Сазнања о збрињавању сиромашних пружају грађански закони из Крмчије који садрже прописе о оснивању „часних домова“, испред којих се скоро редовно у тој улози помињу манастири и цркве. У делу законских одредби посебно се наглашава изградња, односно „оснивање часног дома, то јест цркве, или странопријемнице (по оригиналном преводу „гостионице“), или обитавалишта убогих, или кухиње сиромашних, или болнице“. Законом је регулисано материјално обезбеђење изградње „часних домова“, његов посед, као и завештање некретнина које су представљале извор стицања имовине за помоћ сиромашнима („Крмчија светог Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених“ – Петровић, 1990, стр. 15–18) [24].

Крмчија је обухватала и законске одредбе о заштити старих, немоћних и особа са телесним манама. Наглашена је потреба за „поштовањем седих стараца“ уз навод из Мојсијевог законодавства: „Пред лицем седога устани и поштуј лице старца (III Мојс. 19, 32)“ (Крмчија..., стр. 9–11) [24]. Бригу о сиромашнима обухватао је касније и Душанов Законик; чл. 33 је одређивао да се у црквама хране убоги („Законик цара Стефана Душана“, књига I, Струшки и Атонски рукопис – Беговић, 1975, стр. 171) [25].

Према људима са телесним манама и према немоћнима тражило се да опхођење буде беспрекорно, као и њихова нега и чување, а за оне који то нису поштовали биле су предвиђене казнене одредбе („Крмчија...,

стр. 21–22, 26–27) [24]. Закон је предвиђао застаривање, односно време које се урачунава као важеће за покретање и остварење каквог правног посла: „Глуви, неми, бесни... не ограничавају се временом; њихово, пак, време почиње да тече кад се ослободе муке“ (64. гл. 38. гране) (*Крмчија...*, стр. 22–23) [24].

Поставља се питање који су болесници сматрани беснима (оболели од психозе, епилепсије, епилепсије и психозе, или других болести) [4,16,26]. За неке од њих се изгледа предвиђало могуће излечење, односно да ће за њих време почети да тече кад се буду „ослободили муке“ (болести, бесова) те за њих није важило застаривање законских одредби?! Потребно је нагласити значај чудотворних исцељења која је учинио Свети Сава, како ради лечења оболелих, тако ради јачања вере и духовности српског народа [27].

За време петовековне турске владавине над српским народом дошло је до застоја у развоју медицине. Манастири и манастирске болнице су рушени, али је српски народ и даље тражио утеху, заштиту и лек у својим манастирима. Ретке лекаруше су сачуване у неким манастирима.

Закључак

1. Манастир Студеница је због свог оснивача Стефана Немање имао (и данас има) велику улогу.
2. Својим укупним развојем манастир Студеница је утицао на развој других цркава, манастира и манастирских болница, па тако и развој српске средњовековне медицине и духовности.
3. Манастир Студеница и данас представља религијско, духовно, културно и уметничко ремек дело.
4. Манастир Студеница је зачетник стила у архитектури – назван рашка школа.
5. Богородичина црква и Краљева црква, саграђене су од белог мермера и садрже непроцењиве колекције византијских живописа из 13. и 14. века.
6. УНЕСКО је 1986. године уврстио Студеницу у листу Светске баштине.

Литература

1. Илић-Тасић С, Раванић Д, Пантовић М, Бојанић В. Услови развоја медицине и духовне културе у доба великог жупана Стефана Немање. Срп Арх Целок Лек 2012; 140 (3-4): 250-4.
2. Хиландарац Т. Житије светог Саве. In: Миланков М, editor. Старе српске биографије. Београд: Просвета; 1975. п. 67-176.
3. Доментијан. Живот светог Саве и живот светог Симеона. Београд: Просвета; 1988.

4. Илић-Тасић С., Пантовић М., Јовић Н., Раванић Д., Обрадовић Д., Сретеновић С., Пантовић М., Пантовић В. Лечење епилепсије у српским средњовековним манастирским болницама. Срп Арх Целок Лек. 2009; 137(11-12): 702-705.
5. Сава Немањић. Житије светог Симеона. In: Старе српске биографије, Миланков М, editor. Београд: Просвета; 1975. п.21-35.
6. Коларић И. Свети Сава Српски: харизма и мит. Ниш: Просвета; 2000.
7. Катић Р.: Болница светог Саве у Манастиру Студеници. Осам векова манастира Студенице, Београд; 1986. п.201-207.
8. Катић Р. Преглед историјског развоја српске средњовековне научне медицине. 700 година медицине у Срба. Београд: САНУ, Галерија Српске академије науке и уметности; 1971. п.11-17.
9. Катић Р. Српска средњовековна медицина. Горњи Милановац: Дечје новине; 1990.
10. Павловић Б. Манастирске болнице у средњовековној Србији. Црквене студије 2004; 1: 381-8.
11. Бунарџић Р. Манастирске болнице / поставка изложбе. Краљево: Народни музеј, Здравствени центар Студеница; 2007.
12. Туцаков Ј. Српска средњовековна фармација. 700 година медицине у Срба. Београд: САНУ Галерија Српске академије науке и уметности; 1971: 148-54.
13. Туцаков Ј. Допринос Светога Саве унапређењу здравствене културе у средњовековној Србији. У: Сава Немањић – Свети Сава – историја и традиција. Београд: САНУ; 1976: 269-77.
14. Јовић Н, Мартиновић, Ж, Јанчић Ј. Епилепсија у српским средњовековним медицинским и другим списима. Срп Арх Целок Лек 1992; 120 (11-12): 367-70.
15. Јовић Н. Лечење епилепсије у српској средњовековној медицини. In: 800 година српске медицине Пчињски зборник. Београд: Инфинитас, Српско лекарско друштво; 2011: 153 – 162.
16. Илић-Тасић С. Лечење епилепсије и психозе у српским средњовековним болницама. In: Бојовић Д, editor. Православна теологија и култура. Зборник са научног скупа 2008 децембар 25 и 26; Ниш: Центар за црквене студије; 2009: 283-99.
17. Острогорски Г. Историја Византије. Београд: Просвета; 1996.
18. Mušić D. Iz povjesti bolnica. Pro medico 2-IV. Kranj: ČP Gorenjski tisk; 1972: 22-42.
19. Велимировић Н. Пролог. Линц: Православна црквена општина. Шабац: МиГраф; 2001: 689-90.
20. Радовић А. Манастир Свети Прохор Пчињски. Врање: Фонд „Свети Прохор Пчињски“; 2007.
21. Toole H. Asclepios. I. Asclepios dans l'histoire et la legende II. Analyse critique des cures attribuees a Asclepios. Les origines de la medicine en Grece. Ce volume a ete publie a l'occasion du Veme Congres europeen de cardiologie, Athenes, 1968, 1-27.

22. Stamatides EK. La chirurgie en Grece a l'age d'or. Les origines de la medicine en Grece. Ce volume a ete publie a l'occasion du Veme Congres europeen de cardiologie, Athenes, 85-90.
23. Јиричек К. Духовни и друштвени живот (у доба Немањића). In: Историја Срба. Друга књига (Културна историја). Друго исправљено и допуњено издање. Превео и допунио Јован Радонић. Београд: Народна књига; 1952: 252-318.
24. Петровић М. Крмчија светог Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених. Београд: Библиотека Репринт, I коло II књига. Штампарија Српске патријаршије; 1990: 15-8.
25. Беговић М. Законик цара Стефана Душана, књига I, Струшки и Атонски рукопис. Београд: САНУ: Одељење друштвених наука, извори српског права IV; 1975: 166-73.
26. Илић-Тасић С, Мићић В. Заједничка судбина оболелих од епилепсије и психозе кроз историју психијатрије. Praxis medica 2001; 29 (1-2): 99-102.
27. Илић-Тасић С. Чудотворна исцељења која је учинио Свети Сава. Црквене студије 2008; 5: 381-9.